Krzysztof Łukasiewicz

Uniwersytet Wrocławski

O pewnej krytyce kulturalizmu

Abstrakt: Artykuł traktuje o poglądach Wolfganga Maderthanera i Lutza Musnera, reprezentantów kulturoznawstwa historycznego, którzy postawili diagnozę „kryzysu w naukach o kulturze”. W ich przekonaniu świadczy o tym niepokojący brak zrozumienia społecznych podstaw i wymiaru kultury. Stało się tak za sprawą dominacji kulturalizmu, czyli stanowiska, dla którego wszystkim jest świat znaczeń, tekstów, obrazów. Z tej racji Maderthanner i Musner zachowują dużą rezerwę wobec *cultural turn* i mnożących się wciąż *turns*. Nawiązując przede wszystkim do koncepcji Pierre’a Bourdieu, austriaccy badacze dopominają się o mocniejsze uwzględnienie tego, jakie czynniki społeczne, polityczne i ekonomiczne dają o sobie znać w sferze kultury. Analiza wielorakich relacji, jakie każdorazowo tutaj się zawiązują, jest podstawą realizacji przez nauki o kulturze funkcji krytycznej. Kiedy ich przedstawiciele lekceważą sferę społeczną, grozi im zamknięcie w „wieży z kości słoniowej” lub popadnięcie we władzę rynku i władzy. Oznacza to swoistą „samolikwidację rozumu”, z którego przecież mają obowiązek robić jak najlepszy poznawczy i społeczny pożytek.

Słowa-klucze: zwrot kulturowy, kulturalizm, studia kulturowe, historyczne kulturoznawstwo, socjologia kultury, funkcja krytyczna, habitus, analiza relacyjna

No more turns! Żadnych więcej zwrotów, zanim poprzednie nie zostaną strawione — tego wymaga obrona wewnętrznej ekonomii refleksji, w tym kulturoznawczej. Nie chodzi o aprioryczne odrzucenie najnowszych propozycji badawczych ani o powrót do dawnych, rzekomo sprawdzonych koncepcji. Hasło *No more turns!* to wezwanie do wyraźnego wskazania deficytów nauk o kulturze, wezwanie do przeprowadzenia przez nie rachunku sumienia tym głębszego, im bardziej wzrosło publiczne zainteresowanie nimi. Tym zaś, z czym trzeba się przede wszystkim uporać, jest odłączenie nauk o kulturze od analiz konkretnego świata życia ludzi zarówno współczesnych, jak i minionych.

Tak, bardzo skrótowo, scharakteryzować można punkt wyjścia rozważań Lutza Musnera o „naukach o kulturze w kryzysie”. Tytuł taki nadał też jednemu ze swoich tekstów i jakkolwiek skupił się w nim na negatywnych zjawiskach w obrębie *Kulturwissenschaften*, to porusza w nim również zagadnienie kryzysu tego, co jest ich przedmiotem, zadaniem oraz tego, co stanowi podstawę i kontekst ich funkcjonowania. W dalszym ciągu, wykorzystując wymowność tytułów, dodam, iż wspomniany artykuł *Die Kulturwissenschaften in der Krise* ukazał się w zbiorze

rowej pracy *Turn Over: Cultural Turns in der Soziologie*¹. Zastosowanie w tytule niemieckojęzycznej książki angielskich terminów — w odniesieniu do publikacji akademickich podobnych przykładów można by wskazać sporo — było, rzecz jasna, świadomym zabiegiem, zabiegiem, który nie tyle wykorzystywał komunikatywne walory angielszczyzny, ile od razu identyfikował, co będzie korygowane lub — mocniej — z czym wchodzi się tutaj w polemikę. Oto aktualna, ukształtowana przez rozmaite *cultural turns*, postać refleksji o kulturze niepokojąco dla Musnera zerwała związek z tym, co społeczne. Trawestując znane sformułowanie, została postawiona następująca diagnoza: w miejsce dawnego „przesocjologizowania” pojawiło się „odsocjologizowanie”, a negatywne konsekwencje tego drugiego procesu co najmniej dorównują wadom pierwszego. Nawiązując z kolei do lansowanej u nas tezy o „antropologizacji humanistyki”, dawałoby się to ująć jako dążenie do przywrócenia rangi socjologii kultury. I to jest właśnie powód, z racji którego warto poglądom Musnera poświęcić uwagę. Innymi słowy, w pamięci jedynie należy mieć odmienności *Kulturwissenschaften* od *cultural studies* (nawiasem mówiąc, Musner o tej kwestii wypowiadał się osobno²), podobnie jak niemiecką tradycję socjologiczną, a zwłaszcza określanie w jej ramach relacji kategorii kultury i społeczeństwa³. *Nota bene*, jeden z autorów wspomnianej pracy zbiorowej, Hermann Schwengel, po drugiej stronie (w znaczeniu *jenseits*) *cultural turns* dostrzegł „renesans społeczeństwa”⁴. Podkreślić od razu wypada, że zastrzeżenia względem propago-

¹ Zob. *Turn Over: Cultural Turns in der Soziologie*, red. S. Frank, J. Schwenk, Frankfurt am Main 2010. Szerszej to, co o *cultural turn* ma do powiedzenia niemieckojęzyczne kulturoznawstwo, pozwoliłyby prześledzić polemiki wokół znanej także u nas książki Doris Bachmann-Medick (zob. również *eadem*, *Turns und Re-turns in der Kulturwissenschaften*, [w:] *Kritische Perspektiven. Turns, Trends und Theorien*, red. M. Gubo, M. Kypta, F. Öchsner, Berlin 2011). Ich rozmachu i głębokości nie osiąga rodzime opracowanie „Zwroty” *badawcze w humanistyce. Konteksty poznawcze, kulturowe i społeczno-instytucjonalne*, red. J. Kowalewski, W. Piasek, Olsztyn 2010. Można jedynie w tym miejscu nadmienić, że konkurencyjnie wobec *turns* pojawiał się pomysł waloryzacji *studies*, studiowania jako badania, zob. *Kultur. Von den Cultural Studies bis zu den Visual Studies. Eine Einführung*, red. S. Moebius, Bielefeld 2012.

² Zob. artykuł Musnera, *Kulturwissenschaften und Cultural Studies: Zwei ungleiche Geschwister?*, „KulturPoetik” 1(2), 2001, a także dwa teksty współautorskie — L. Musner, G. Wunberg, *Kulturstudien heute. Eine Gebrauchsanleitung*, [w:] *The Contemporary Study of Culture*, red. L. Musner, G. Wunberg, Wien 1999; oraz C. Gerbel, L. Musner, *Kulturwissenschaften: Ein offener Prozess*, [w:] *Kulturwissenschaften. Forschung — Praxis — Positionen*, red. L. Musner, G. Wunberg, Wien 2002.

³ Zob. K. Lichtblau, *Soziologie als Kulturwissenschaft? Zur Rolle des Kulturbegriffs in der Selbstreflexion der deutschsprachigen Soziologie*, „Soziologie — Mitteilungsblatt der Deutschen Gesellschaft für Soziologie” 2001, z. 1.

⁴ Zob. H. Schwengel, *Jenseits des Cultural Turns: Die Renaissance der Gesellschaft*, [w:] *Turn Over... „Renesans socjologii kultury”*, dla której podstawowymi problemami stały się teraz władza, konsumpcja, przeżywanie, komunikacja i globalizacja, dostrzegł wcześniej Rainer Winter (*Kultursoziologie*, [w:] *Konzepte der Kulturwissenschaften*, red. A. Nünning, V. Nünning, Stuttgart-Weimar 2003). Zob. ponadto H.G. Soeffner, *Die Perspektive der Kultursoziologie*, [w:] *Phänomen der Kultur: Perspektiven und Aufgaben der Kulturwissenschaften*, red. K.E. Müller, Münster 2003; *idem*, J. Raab, *Kultur und Auslegung der Kultur. Kultursoziologie als sozialwissenschaftliche Hermeneu-*

wania i traktowania *cultural turns* jako rozwiązań teoretycznych i metodologicznych bolączek Musner podnosił — podobnie współautorsko — także w odniesieniu do historiografii, sama zresztą jego koncepcja socjologii oraz zakres badawczych zainteresowań zbliżały go mocno do nauki o dziejach⁵. Dotyczy to również przemian myśli o kulturze, analizowanych we współredagowanej przez Musnera zbiorowej pracy *Cultural Turn. Zur Geschichte der Kulturwissenschaften*⁶, w której podjęte zostały kwestie pojmowania kultury jako tekstu, jako przeciwieństwa natury, nowoczesności, teorii miasta. Poza wskazaniem, iż stanowią one centrum badań tego uczonego, warto o owej książce przypomnieć, aby zapobiec wrażeniu, że Musner ma coś przeciwko samemu tytułowemu wyrażeniu. W znacznym stopniu jego popularność jest odzwierciedleniem układu sił w nauce światowej, po części też jego wykorzystanie było w tym przypadku ukłonem w stronę zagranicznych autorów tomu. Wszakże otwiera go artykuł Rolfa Lindera „*Lived Experience*”. *Über die kulturelle Wende in der Kulturwissenschaften*. O koncepcji tego badacza będzie jeszcze mowa.

Poglądy Musnera, w którego dorobku jest dużo prac pisanych wspólnie z innymi autorami, z pewnością warte są odrębnego i szerszego badawczego potraktowania, ale dla niniejszych rozważań najważniejszy jest kierunek jego polemik, zastosowana argumentacja oraz główne intencje. Zasadnicze tezy artykułu *Nauka o kulturze w kryzysie* pochodzą z i omówione zostały bardziej szczegółowo w książce *Selbstabschaffung der Vernunft. Die Kulturwissenschaften und die Krise der Sozialen*, Wien 2007⁷, której — obok Musnera — autorem jest Wolfgang Maderthaler. Odmierzać udziału własnego każdego z tych badaczy nie zamierzam (podobnie będzie w przypadku innych prac współautorskich), istotniejsza

tik, [w:] *Handbuch der Kulturwissenschaften*, t. 2, red. F. Jaeger, B. Liebsch, Stuttgart-Weimar 2011; M. Fuchs, *Soziologie als Kulturwissenschaft oder Kulturosoziologie? Von Herder bis zu den cultural und postcolonial studies*, [w:] *idem, Kultur Macht Sinn*, Wiesbaden 2008; a przede wszystkim tyleż propedeutyczną, co syntezykującą książkę Matthiasa Jungego, *Kulturosoziologie. Eine Einführung in die Theorien*, Konstanz 2009.

⁵ Zob. W. Maderthaler, L. Musner, *For everything turn, turn, turn, there is a season turn, turn, turn — vom notwendigen Wandel der Kulturgeschichte*, „Beiträge zur Historischen Sozialkunde” 1999. Ów tom, jako *Sonderheft*, ukazał się pod redakcją Musnera i Gottharta Wunberga, a zatytułowany został *Kulturwissenschaften*. Ponadto Maderthaler i Musner zredagowali m.in. książki — 1) Ansona Rabinbacha, *Motor Mensch: Energie, Ermüdung und die Ursprünge der Modernität*, przeł. E. Vogt, Wien 2000, dotyczącą znamiennej dla czasów przed I wojną światową wiary w zbawczą rolę technologii i nauki, oraz 2) Carla E. Schorskego, *Mit Geschichte denken: Übergänge in die Moderne*, przeł. G. Illetschko, E. Vogt, Wien 2002, poświęconą w znacznej części związkom polityki i kultury w Wiedniu na przełomie XIX i XX wieku. Dodajmy do tego, że wspólnie z Rabinbachem Maderthaler wydał cztery tomy *Sozialistische Bibliothek* o austriackim ruchu i myśli socjaldemokratycznej.

⁶ Zob. *Cultural Turn. Zur Geschichte der Kulturwissenschaften*, red. L. Musner, G. Wunberg, Ch. Lutter, Wien 2001.

⁷ Francuskie wydanie: *L'autoliquidation de la raison. Les sciences de la culture et la crise du social*, przeł. A. Chalard-Fillaudeau, Paris 2010.

jest ich zgoda co do tego, że w naukach o kulturze dokonała się „samolikwidacja rozumu”. Nie ma tutaj potrzeby osobnego komentowania retoryki „kryzysu” i „samolikwidacji”, ale sięgnięcie po nią usprawiedliwia się tutaj tym, że właściwa gra toczy się o „kulturoznawstwo krytyczne”, a to dookreślenie, zdaniem wymienionych badaczy, jest ukierunkowane na to, co społeczne.

Ocena, że *cultural turn*, a jeszcze bardziej *turns*, nie przysłużyły się wcale jasności pojmowania kultury i poznawczej użyteczności tej kategorii, jest podzielana przez wielu autorów. Dla zasadniczo specjalizującego się w badaniach dziejów myśli socjologicznej Klausa Lichtblaua, kariera *cultural turn* czy — ogólniej ujmując — kulturalizmu jest pokłosiem upadku ogólnej teorii społecznej⁸. W tej mierze okazuje się on zwierciadlanym odbiciem na przykład socjologizmu czy marksizmu z właściwą im logiką tożsamości, która siłą rzeczy podważa zasadę i sens rozgraniczania między kulturą a społeczeństwem. Napięcie między nimi obecnie rozładowane zostaje na przykład w zapośredniczonej przez mass media wizji społeczeństwa gry i zabawy.

Podzielając ten punkt widzenia, austriaccy badacze traktują wprawdzie kulturalizm jako *Zeitgeist*, lecz ostrze swej polemiki kierują pod bardziej konkretne adresy, to jest wobec analiz kultury, które rozwinęły się pod znakiem dekonstrukcji, gramatologii i konstruktywistycznej teorii systemów, wobec pojmowania kultury jako wyznacznika różnic, operacji znakowych czy osiągnięć obserwacji⁹. Bez względu na spore odmienności kultura zostaje w tych ujęciach oderwana od rzeczywistości społecznej, bliżej tu do traktowania jej jako samoodnoszącego się procesu czy metakonstruktu niż jako wzorca znaczeń i interpretacji, który pozwala ludziom orientować się w otaczającym ich świecie, oraz zespołu kompetencji i praktyk, które zawiązują stosunki społeczne. Za takim właśnie jej rozumieniem Madethaner i Musner opowiedzieli się w swych empirycznych i opartych na materiałach historycznych pracach. Ten drugi jest autorem programowego artykułu *Warum sollen die Kulturwissenschaften Stadtforschung betreiben? Zum neuen IFK Schwerpunkt »Metropolen im Wandel«* („Zeitschrift für Stadtforschung” 2001, nr 5), a zawarte w nim tezy wyrosły z badań nad Wiedniem i służyły ich kontynuacji. Bardzo znamiennej jedną ze swoich wspólnych wcześniejszych prac poświęcili przedmieściom austriackiej stolicy, traktując je jako świat, którego ekonomiczna bieda rzutowała na funkcjonowanie zjawisk masowych i profanicznych,

⁸ Zob. K. Lichtblau, *Die Stellung der Soziologie innerhalb der geistes- und sozialwissenschaftlichen Disziplinen*, „Soziologie. Forum der Deutschen Gesellschaft für Soziologie” 2010, nr 3.

⁹ Skierowane jest to oczywiście pod adresem koncepcji Niklasa Luhmanna (*Kultura jako pojęcie historyczne*, przeł. M. Lipnicki, [w:] *Konstruktywizm w badaniach literackich*, red. E. Kuźma, J. Madejski, A. Skrendo, Kraków 2006), który swoje rozważania o kategorii kultury zakończył następująco: „Podsumowując, kultura jest perspektywą, z której obserwuje się obserwatorów. Kieruje ona zawsze obserwacje na istniejące już fenomeny” (s. 70).

prowadziła ku swoistej „rewolcie ulicy” i „kulturze oporu”¹⁰. Pod tym względem koncepcja Musnera jest bardziej nasycona treściami historycznymi i socjologicznymi oraz uwrażliwiona politycznie niż także pod szyldem kulturoznawstwa krytycznego, ale polskiego, zaprezentowana przez Wojciecha J. Bursztę opinia:

Różnica między kontrkulturą modernizmu a postmodernistyczną kontrkulturą biorącą swój początek w drugiej połowie XX wieku zawiera się w całkowicie odmiennej wizji „kultury sprzeciwu”. [...] To, co głosi się jako postmodernistyczne slogany, jest cyniczne, nihilistyczne i stanowi zaprzeczenie zarówno Kultury (przez duże K), jak i Sztuki (przez duże S)¹¹.

Odmienne wydają się tu koncepcje modernizmu i kontrkultury, inne niebezpieczeństwa dostrzega się w postmodernizmie. Podejmując badania nad współczesną kulturą miejską, analogicznie do tego, jak czynił to w swych badaniach historycznych, Musner zajął się przeciwieństwem „digitalnej bohemy”, czyli tymi, dla których dobrodziejstwa aktualnego informatycznego, elastycznego i nomadycznego kapitalizmu nie są dostępne. Ważne przy tym jest to, że owi wykluczeni zostali ujęci jako „widmo” nowego społeczeństwa w nim samym żyjące¹².

Jeszcze inne oblicze wrażliwości Musnera na problematykę społecznego zła odsłaniają jego nowsze prace dotyczące wojny. Zastanawia się w nich między innymi nad tym, jak mogło dojść do tego, że tak szybko zapomniane zostały

¹⁰ Zob. W. Maderthner, L. Musner, *Die Anarchie der Vorstadt: Das andere Wien um 1900*, Frankfurt am Main 1999. Uczestniczyli autorsko ponadto w takich opracowaniach zbiorowych, jak *Frauen in der Stadt*, red. G. Hödl, F. Mayrhofer, F. Opll, Linz 2003, tu: artykuł Musnera *Stadt. Masse. Weib. Metropolenwandel, Massenphobie und Misogynie im Fin-de-Siècle*; a Maderthanera — *Lebenswirklichkeiten von Unterschichtfrauen — Wien um 1900; Stadtkultur und Urbanität: Stadtkleider — Stadtkonsum — Stadtspeicher*, red. E. Antalovsky, Weitra 2007, tu: Lusner, *Der Habitus von Wien. Stadtkultur zwischen Geschichte und Inszenisierung; Stadt. Masse. Raum. Wiener Studien zur Archäologie des Popularen*, red. R. Horak et al., Wien 2001, tu: Maderthaner, Musner, *Der Aufstand der Massen — Phänomen und Diskurs; Randzone. Zur Theorie und Archäologie von Massenkultur in Wien 1950–1970*, red. R. Horak et al., Wien 2004, tu: Maderthaner, Musner, *Fordismus — eine universelles Modell?*. Ponadto samodzielne książki Maderthanera *Kultur, Macht, Geschichte. Studien zur Wiener Stadtkultur im 19. und 20. Jahrhundert* (Wien 2005) oraz Musnera, *Der Geschmack von Wien. Kultur und Habitus einer Stadt* (Frankfurt am Main 2009).

¹¹ W.J. Burszta, *Narcyzm, kontrkultura i styl życia, W stronę kulturoznawstwa krytycznego*, [w:] *Ściegna konsumpcyjne. Próby z kulturoznawstwa krytycznego*, red. W.J. Burszta, W. Czubaj, Gdańsk 2013, s. 25–26. Jedynie na marginesie można zauważyć, że poważnie i z wszystkimi konsekwencjami rozważone otwierające zacytowany właśnie tekst zdanie: „Kulturoznawstwo jest wielce zagadkową dziedziną wiedzy” (*ibidem*, s. 21) wzbudziłoby sprzeciw ze strony Maderthanera i Musnera.

¹² Zob. L. Musner, *Prekariisierung und Überforderung: Lebens jenseits Arbeitsgesellschaft*, [w:] *Unterschicht. Kulturwissenschaftliche Erkundungen der „Armen” in Geschichte und Gegenwart*, red. R. Lindner, L. Musner, Freiburg 2008. W tej książce znalazły się również prace Lindnera, „Unterschicht”. *Eine Gespensterdebatte* oraz Loïca Wacquanta, *Die städtische underclass im sozialen und wissenschaftlichen imaginären Amerikas*. O społecznych problemach powojennej Austrii zob. *Gestörte Identitäten?: Eine Zwischenbilanz der Zweiten Republik*, red. E. Cescutti, L. Musner, G. Wunberg, Innsbruck 2002.

okrucieństwa I wojny światowej. Z kolei namysł nad działaniami na jej froncie południowo-zachodnim, na płaskowyżu Kras, poprowadził go ku pytaniu o kłaskę oświeceniowych wartości¹³. Jednocześnie rozważania o bitwach nad Isonzo pozwoliły Musnerowi skonfrontować dwa sposoby badawczego postępowania — jeden, skupiony na reprezentacji tych wydarzeń i pamięci o nich oraz drugi, dbający o symetrię i równoprawność punktów widzenia walczących stron. Jak historyczne kulturoznawstwo, za którego reprezentanta się uznaje, unikać musi ontologizacji kultury, a historia społeczna substancjalizacji społeczeństwa, tak to, co dziejowe, powinno być ujmowane bez podporządkowywania systemowym schematom i z uwzględnieniem dyskursywnego charakteru wszelkich źródeł historycznych¹⁴.

Maderthaner i Musner przyznali, że w swych rozważaniach podążają po części za Wolfgangiem Kaschubą, który już w połowie lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku poddał krytyce zyskujący wtedy na popularności kulturalizm. W jego opinii głównie za sprawą antropologii dążył on do ujmowania ludzkich działań indywidualnych i grupowych w perspektywie przestrzennej i czasowo określonego horyzontu znaczeń. Następstwem tego było traktowanie procesów społecznych jako kulturalnie uwarunkowanych i przeżywanych. Jakkolwiek zdaniem wspomnianego berlińskiego badacza dowartościowało to „wewnętrzną” stronę życia społecznego, a przede wszystkim dzięki uwzględnieniu postrzegania i samorozumienia aktorów społecznych wysubtelniało obraz zróżnicowań społecznych i historycznych, to zarazem pociągało za sobą niebezpieczeństwo sprowadzania wszelkich stanów i procesów społecznych do zjawisk kulturalnych. Związane z tym nadużywanie terminu i pojęcia kultury Kaschuba ocenił zatem jako zasłoneżone określonych celów społecznych i politycznych. Najwyraźniej dostrzegł to w debatach o kwestiach etycznych i etnicznych, w których w ten czy inny sposób daje o sobie znać „fundamentalizm aksjologiczny”. Wniosek wyprowadził zatem jednoznaczny — aby móc uporać się z tym efektem „kulturalizacji” rozważać

¹³ Zob. L. Musner, *Die verletzte Trommel: Der Krieg im slowenisch-triestinischen Karst 1915–1917*, Wien 2015; ponadto *idem*, *Der verdamnte Karst — Mikroräume des Ersten Weltkriegs an der Isonzo-Front*, [w:] *Zeitalter der Gewalt: Zur Geopolitik und Psychopolitik des Ersten Weltkriegs*, red. M. Geyer, H. Lethen, L. Musner, Frankfurt am Main 2015; a także *idem*, *Kulturen und Kriege. Transnationale Perspektiven der Anthropologie*, red. A. Gingrich, T. Fillitz, L. Musner, Freiburg 2007, a zwłaszcza opatrzone takim samym tytułem jak całość wstęp redaktorów tej pozycji.

¹⁴ Zob. L. Musner, *Desiderata einer Historischen Kulturwissenschaft*, http://www.historische.kulturwissenschaften.uni-mainz.de/Dateien/Lutz_Musner-Desiderata_einer_historischen_Kulturwissenschaft.pdf [dostęp: 18 sierpnia 2016]; także *idem*, *Jenseits von Dispositiv und Diskurs. Historische Kulturwissenschaften als Wiederentdeckung des Sozialen*, [w:] *Historische Kulturwissenschaften. Positionen, Praktiken und Perspektiven*, red. J. Kusber et al., Bielefeld 2010. O koncepcji Musnera znalazł się fragment w przeglądowym artykule Magdaleny Saryusz-Wolskiej, *Uhistorycznienie nauk o kulturze — niemieckie modele kulturoznawstwa*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2012, nr 3.

o życiu społecznym, zadbać należy o jaśniejsze ujęcie relacji kultury i społeczeństwa¹⁵.

Dlatego tak autorytatywnym badaczem dla Maderthanera i Musnera stał się Pierre Bourdieu¹⁶, który w pełnym ambiwalencji stosunku przedstawicieli post-strukturalizmu do nauk o społeczeństwie dostrzegł próbę wnoszenia nowych uniwersalizmów i nowych ontologii. Spośród kategorii badawczych tego francuskiego badacza dla Musnera największą atrakcyjność ma *habitus*, które to pojęcie wykorzystywał w swych pracach o Wiedniu początków nowoczesności¹⁷, ale dla niniejszych rozważań istotniejsze są sposób i cele, jakie przyświecały mu, kiedy posługiwał się nim, diagnozując aktualny układ sił w naukach o kulturze. Pokazując, jakie zagrożenia wnosi kulturalizm, Musner czyni to w imię doniosłości refleksji o kulturze, daleko mu od wszelkiego socjologistycznego redukcjonizmu. Przywoływany już Lindner, z którym współautor *Die Selbstabschaffung der Vernunft* także blisko współpracuje, podał taką definicję kultury:

Kultura nie jest niczym innym jak zespołem dyspozycji, kompetencji i praktyk, za pomocą których grupy społeczne i społeczne jednostki dają sobie radę z określonymi naturalnymi i społecznymi warunkami egzystencji w sposób, który umożliwia im własną definicję względem tych warunków¹⁸.

Autor tego sformułowania, łącząc myślenie antropologiczne z inspiracjami brytyjskimi studiami kulturowymi, którym zresztą poświęcił osobną książkę¹⁹,

¹⁵ Zob. W. Kaschuba, *Kulturalismus: Vom Verschwinden des Sozialen im gesellschaftlichen Diskurs*, „Berliner Journal für Soziologie” 2, 1994. Do tej kwestii badacz ten powracał jeszcze wielokrotnie, zob. *idem*, *Kulturalismus: Kultur statt Gesellschaft?*, „Geschichte und Gesellschaft” 1995; *Kulturalismus oder Gesellschaft als ästhetische Veranstaltung?*, „Ästhetik & Kommunikation” 1998; *Einführung zum Kulturbegriff und dessen heterogene Bedeutung*, [w:] *Glücksfülle — Störfülle. Facetten interkultureller Kommunikation*, Berlin 2012; *Lili Marlen in Shenzhen — oder: Kulturalismus als globales Repräsentationsparadigma*, [w:] *Das Unbehagen der Kultur*, red. I. Schneider, M. Sexl, Hamburg 2015.

¹⁶ Poglądy tego francuskiego badacza są dobrze znane w krajach niemieckojęzycznych. Zwięzłe, ukierunkowane na rozważaną tutaj problematykę, prezentacje i analizy znajdują się w większości tamtejszych podręcznikowych czy propedeutycznych ujęć problemu kultury. W celach porównawczych wykorzystać można na przykład S. Moebius, *Pierre Bourdieu: Zur Kulturosoziologie und Kritik der symbolischen Gewalt*, [w:] *Kultur. Theorien der Gegenwart*, red. S. Moebius, D. Quadflieg, Wiesbaden 2006, s. 55–69; W. Müller-Funk, *Pierre Bourdieu: Von den symbolischen Formen zu den symbolischen Feldern*, [w:] *idem*, *Kulturtheorie. Einführung in Schlüsseltexte der Kulturwissenschaften*, Tübingen 2010, s. 216–236; A. Reckwitz, *Pierre Bourdieu: Habitus, praktischer Sinn und seine kulturelle Dynamik des Mangels*, [w:] *idem*, *Subjekt*, Bielefeld 2010, s. 39–51.

¹⁷ Zob. L. Musner, *Der Geschmack von Wien...*

¹⁸ R. Lindner, *Konjunktur und Krise des Kulturkonzepts*, [w:] *Kulturwissenschaften. Forschung...*, s. 85. Zob. też G. Hauck, *Kultur. Zur Karriere eines sozialwissenschaftlichen Begriffs*, Münster 2006; S. Moebius, *Kultur*, Bielefeld 2009.

¹⁹ Zob. R. Lindner, *Die Stunde der Cultural Studies*, Wien 2000. Wglądu w niemieckojęzyczną recepcję studiów kulturowych dostarczają W. Karrer, *Raymond Williams. Vom „Kultur” Begriff zur Kulturanalyse*, [w:] *Kulturwissenschaftler des 20. Jahrhunderts*, red. K. Garber, München 2002;

stara się uniknąć zarówno radykalnego determinizmu kulturalnego, jak i konstruktywizmu. Uwzględnienie w analizach materialnego i społecznego wymiaru kultury oparte ma być na pojmowaniu jej jako *praxis*. Ludzkie działania zawsze przebiegają w określony sposób i w określonym kontekście, poza które wyjście wymaga z reguły olbrzymiego wysiłku przekształcenia ich obu. W plenarnym referacie na 38. Zjeździe Niemieckiego Towarzystwa Ludoznawczego, który odbył się we wrześniu 2011 roku w Tybindze, podtrzymał Lindner przekonanie, że dla empirycznych nauk o kulturze:

To, co społeczne nie jest niezależne od swojego kulturalnego przetworzenia. Zawsze chodzi o praktyki przyswojenia, negocjowania, przenikania, o to, jak jednostki i grupy radzą sobie z „wymogami rzeczywistego życia” (Jacob Burckhardt). Centralną przy tym rolę odgrywają doświadczenia, wyobrażenia i horyzonty sensu społecznych aktorów²⁰.

Na tej samej naukowej imprezie Andreas Reckwitz dowodził, że w swych pierwszych ujęciach *cultural turn* mimo wszystko zachowywał dawne przeciwstawienie struktury i kultury, koncentrując się jedynie na tej drugiej względnie — w radykalniejszej wersji — uznając ją za wyznaczającą to, strukturalne. Dlatego przezwyciężenie opozycji materializmu i kulturalizmu — jak zostało to inaczej nazwane — wciąż pozostaje zadaniem do wykonania. Wspomniany badacz ocenił przy tym, że takie dualistyczne ujęcie jest pokłosiem kantyizmu, a zwłaszcza idei świadomościowej konstytucji ludzkiego świata, która w ten czy inny sposób uprzywilejowała to, co wiąże się ze znaczeniem, kosztem tego, co materialne. W surowej krytyce zatem przekonania, że „świat społeczny istnieje jedynie jako zapośredniczony symbolicznie”²¹, Reckwitz pozostaje dla Maderthanera i Musnera sojusznikiem. Skupiają się oni jednak przede wszystkim na społecznej materialności kultury, w nikłym stopniu, w porównaniu ze wspomnianym niemieckim badaczem, interesując się koncepcjami Bruno Latoura. Mniej przychylnie też od Reckwitza spoglądają na nowsze wersje *cultural turn*, chociaż zgadzają się z jego rozpoznaniem zasadniczego tegoż założenia:

Ch. Lutter, M. Reisenleitner, *Cultural Studies, Eine Einführung*, Wien 2008 (wydanie 6, zmienione i rozszerzone); *Schlüsselwerke der Cultural Studies*, red. A. Hepp, F. Krotz, T. Thomas, Wiesbaden 2009; H. Friese, *Cultural studies — Forschungsfelder und Begriffe*, [w:] *Handbuch der Kulturwissenschaften...*, t. 1 (tutaj obszerna bibliografia).

²⁰ R. Lindner, „Zwei oder drei Dinge, die ich über Kultur weiß...”. *Eine Reprise*, [w:] *Kultur_Kultur: Denken. Forschen. Darstellen*, red. R. Johler et al., Münster 2013, s. 26. Cenny materiał do analizy tego zagadnienia stanowi dyskusja nad prowokacyjną wypowiedzią Chrisa Hanna, „Ani po rewolwer, ani po książeczkę czekową, lecz sięgać po czerwony ołówek: mowa etnologa na rzecz zniesienia pojęcia kultury”, w której — obok Lindnera — wzięli udział A. Assmann, Bachmann-Medick, A. Koschorke, a którą pod tytułem »Kultur« in der Kontroverse opublikowano na łamach Musnerowskiego „Zeitschrift für Kulturwissenschaften” 10, 2007. Tak można napisać, gdyż w 2007 roku pismo to założył Musner razem z Thomasem Hauschildem i do 2012 był jego współredaktorem.

²¹ W. Maderthaner, L. Musner, *Die Selbstabschaffung...*, s. 89. Odwołują się w tym miejscu do książki Reckwitza — *Die Transformation der Kulturtheorien*, Weilerwist 2006.

Kiedy pragnie się wskazać podstawową ideę *cultural turn*, jest nią idea związanej ze znaczeniem, symbolicznej bądź semiotyczno-różnicującej konstytucji rzeczywistości [...]. W tym kontekście kultura nie oznacza już — jak w ramach wartościującego pojęcia kultury — normatywnie akcentowanego sposobu życia, ani — jak w teoretycznie rozróżniającym pojęciu kultury — sektora społeczeństwa, który wyspecjalizował się w tym, co kulturalne, ani także — jak w przypadku holistycznego rozumienia kultury — ogółu form życia jako kompleksów sposobów zachowania. W ramach zorientowanego na znaczenie pojęcia kultury wskazuje raczej ono na ową płaszczyznę odróżnień, systemów klasyfikacji, na podstawie których rzeczom zostają w określony sposób przypisane znaczenia, a sposoby zachowania i formy tego, co, społeczne, zostają urzeczywistnione dopiero wtedy, kiedy przysługują im dla aktorów społecznych inteligibilność i samozrozumiałość. *Cultural turn* rozwija zatem podstawową perspektywę kontingencji na ludzkie zachowania i ich produkty: zawsze mogłyby być one inne, są jednak takie, jakie są, za sprawą aktualnych implicytnych porządków wiedzy, których struktura i praktyczne stosowanie więc stoją w centrum kulturoznawczego zainteresowania²².

Dla Maderthanera i Musnera właśnie dlatego, że „implicytne porządki wiedzy” są społecznie tworzone, nie są dowolne, a to właśnie przeocza względnie zaciemnia kulturalizm. Stąd w referacie Lindnera w Tybindze znalazł się postulat, że najwyższy czas odrzucić opis relacji kultury i społeczeństwa za pomocą metafory „dwóch stron” na rzecz ujęcia, że ta pierwsza wypełnia tkankę społeczną przeżywanymi znaczeniami. Nic dziwnego więc, że w tym momencie swoich rozważań przywołał argumenty Musnera z jego książki *Kultur als Tekstur des Sozialen* (2004), do której zresztą napisał wstęp. Zatem stanowiska sprowadzające — tak czy inaczej — kulturę do samowystarczalnego świata znaków, obrazów czy tekstów zostały uznane za zgodne z i bardzo wygodne dla postmodernistycznego myślenia²³. Temu zaś zostało przeciwstawione pojmowanie kultury jako procesu, w którym stosunki społeczne (zwłaszcza władzy i wykluczania) wyrażają się w sferze symbolicznej, przy czym zawsze chodzi o swoistą translację historycznych warunków, ich kształt i wyraz. Tego ukazanie i analiza nie jest relatywizowaniem ani jakkolwiek formą usprawiedliwiania, stanowi bowiem konieczną składową pracy krytycznej. Staje się ona tym bardziej pożądana i skomplikowana, im bardziej za sprawą rozwoju współczesnych mediów przemoc symboliczna, nie tracąc swej siły, staje się coraz bardziej wyrafinowana i trudniejsza do

²² A. Reckwitz, *Die Materialisierung der Kultur*, [w:] *Kultur_Kultur: Denken...*, s. 29. Szerzej o tym *idem*, *Die Transformation...* Zob. też *Kulturtheorien der Gegenwart. Ansätze und Positionen*, red. G. Schröder, H. Breuninger, Frankfurt am Main 2001; *Kultur: Theorien der Gegenwart...*; W. Müller-Funk, *Kulturtheorie. Einführung in Schlüsseltexte der Kulturwissenschaften*, Tübingen 2010; I. Därmann, *Kulturtheorien zur Einführung*, Hamburg 2011. Swoje wprowadzenie do drugiego z wymienionych opracowań zbiorowych jego redaktorzy, Stephan Moebius i Dirk Quadflieg, zatytułowali *Kulturtheorien der Gegenwart — Heterotopien der Theorie*. Biorąc jednak pod uwagę współczesny powrót do bardziej rygorystycznego pojmowania dyscyplinarności nauki oraz usamodzielnienie się subdyscyplin nauk o kulturze, w rozszerzonym i zaktualizowanym wydaniu z roku 2011, formułę „teoria kultury jako heterotopia” opatrzyli już zastrzeżeniami.

²³ Stało się to przedmiotem bardziej szczegółowych i nawiązujących do koncepcji Musnera rozważań Dunji Larise, *Mythos Kultur. Eine Kritik der postmodernen Kulturkonzepts*, Wien 2009.

uchwycenia. Stanowczo należy przy tym unikać powielania tych modeli krytyki i obrony kultury, które jedynie odżegnywały się od tego, co przynosi nowoczesny rozwój, gdyż ostatecznie obstając przy elitarnym pojmowaniu, pomniejszają jej społeczne znaczenie. I w tym punkcie inspirujące pozostają zachęty Theodora W. Adorna do uważnej pracy krytycznej:

Nie trzeba negować różnicy między tak zwaną kulturą duchową a technologiczną, by mimo to wznieść się ponad tępe przeciwstawianie ich sobie. Tak jak zaślepiac może odczuwanie życia jedynie w kontekście użyteczności, gdy świadomość, nieczuła na ustawicznie narastające sprzeczności, roi sobie, że wszystko, skoro tylko funkcjonuje, urządzone jest jak najlepiej, tak samo zaślepiac może wiara w kulturę duchową, która operując ideałem samowystarczalnej rzeczywistości, rezygnuje z realizacji swych treści i wydaje rzeczywistość na łup ślepej władzy²⁴.

Lindner w swej przywoływanej już pracy o *cultural studies* za olbrzymią załugę i zarazem główną przyczynę ich sukcesu uznał demaskację postmodernistycznej koncepcji nauki. W grę wchodzi status oraz funkcje nauk o kulturze, a także ich przedstawicieli, których dotyczą ogólne przemiany współczesności, ale przecież nie mogą oni jedynie im ulegać. Dlatego, dokonując swoistej konfrontacji *cultural studies* z dorobkiem i sposobem postępowania niemieckojęzycznego kulturoznawstwa, Musner i Christian Gerbel we wprowadzającym tekście do zbiorowego wydawnictwa *Kulturwissenschaften. Forschung — Praxis — Positionen* podkreślili, że o ile te pierwsze (na przykład tak jak je uprawia Lawrence Grossberg) ciążą ku przekształceniu się w swoisty „projekt polityczny”, to *Kulturwissenschaften* wyrosły z kryzysu dawnych nauk humanistycznych i cechuje je skoncentrowanie na innowacyjności postępowania w ramach własnej dziedziny²⁵. Obserwując zatem bacznie, jak aktualny kontekst społeczny oddziałuje na refleksję o kulturze, Musner przyznał:

Współczesne nastawienie na kryteria ekonomii i elastyczny kapitał ludzki ma doniosłe następstwa dla sytuacji przedstawicieli/lek humanistyki i nauk o kulturze. Widać to między innymi w wyraźnej dewaluacji normalnych kwalifikacji naukowych względnie normalnych biografii przy jednoczesnym przereklamowaniu gwiazd, które dzięki logice mediów mogą wciąż rewaloryzować swój status i osiągać dodatkowe dochody²⁶.

²⁴ T.W. Adorno, *W kwestii: co jest niemieckie*, przeł. K. Górniak, [w:] *Niemcy o sobie*, red. C. Karolak, Poznań 1993, s. 105.

²⁵ Zob. C. Gerbel, L. Musner, *Kulturwissenschaften: Ein offener Prozess*, [w:] *Kulturwissenschaften. Forschung...* W skład tej interesującej publikacji, obok tekstów m.in. Assmanna, Grossberga, H. Böhmego i Lindnera, wszedł również artykuł Maderthanera, *Kultur Macht Geschichte. Anmerkungen zur Genese einer historischen Kulturwissenschaft*.

²⁶ L. Musner, *Habitus des Wissenschaftlers/der Wissenschaftlerin*, [w:] *Über die Praxis des kulturwissenschaftlichen Arbeitens. Ein Handwörterbuch*, red. U. Frietsch, J. Rogge, Bielefeld 2013, s. 177. Zob. też *idem*, *Ein neuer Habitus des Geistes- und Kulturwissenschaftlers. Über die Situation des wissenschaftlichen Nachwuchses*, [w:] *Prekär arbeiten, prekär leben. Kulturwissenschaftliche Perspektiven auf ein gesellschaftliches Phänomen*, red. I. Götz, B. Lemberger, Frankfurt am Main 2009.

Z opisowym sensem łączy się tu intencja krytyczna, gdyż nauki o kulturze, zdaniem autora cytowanych słów, oprócz zachwiania teoretyczno-metodologicznych podstaw, dotknął również kryzys ich społecznej funkcji. Konieczne jest — jak to metaforycznie ujął — ich wyjście z wieży z kości słoniowej²⁷, a zrozumienie tego, co dzieje się obecnie z kulturą, wymaga w jej analizach śmiałego i pogłębionego wejścia w problematykę ekonomiczną i społeczną. Z pojmowania kultury jako tekstu społecznego względnie — odwołując się do tytułu książki Musnera — jako „tekstury tego, co społeczne”, wynika badanie jej zjawisk jako dynamicznej warstwy aktualnej fazy rozwojowej późnego kapitalizmu. Sama naukowa refleksja o kulturze też musi być w ten sposób analizowana, dlatego tak dużą atrakcyjność poznawczą ma kategoria habitusu:

Pojęcie to i jego teoria oferują transdyscyplinarne instrumentarium analityczne [...] nie tylko opowiedzenia biografii w ramach węższej struktury organizacyjnej, a więc np. w kontekstach uniwersyteckich, lecz również uwidocznienia w publicznych sferach władzy i wpływów: sieci w polityce i mediach, samoinscenizacje jako *public intellectuals*, a także pośrednie pozycje władzy, jak aktywności rzeczoznawcze i eksperckie [...] dla instytucji popierających badania, fundacji, *think tanks* i przedstawicielstw interesów politycznych²⁸.

Skoro na kształt współczesności wpływa również naukowa refleksja o człowieku i jego świecie, to jej postępujące zinstytucjonalizowanie coraz mocniej wciąga w grę interesów społecznych. Wskazaniom znaczenia nauk o kulturze dla życia społecznego i apelom o docenienie ich oraz dbałość o nie towarzyszyć musi zatem jasne określenie, za czym — w ten czy inny sposób — one się opowiadają i jakie są ich główne intencje. Takiemu rozpoznaniu poddać należy stosowane przez nie metody, ponieważ w nich również tkwi to, co polityczne. W tym sensie nie pociąga to za sobą podporządkowania wszystkiego sferze politycznej, w jakiej nie jest ona impregnowana na krytykę. Z tej racji Musner wymaga, aby przedstawiciele nauk o kulturze refleksyjnie zajęli pozycję „poza (*jenseits*) rynkiem i władzą”²⁹, czyli do nich obu odnosili się krytycznie.

Gdy jednak nauki o kulturze redukują swój przedmiot do dyskursów, mediów i obrazów, gdy o byciu w kulturze decydować ma jej odgrywanie, wtedy na znaczeniu traci to, co empiryczne, czyli to, co kontyngentne, historyczne, społeczne. Jedynie gdy zostanie odtworzony/zanalizowany spłot tych wielorakich relacji, da się połączyć traktowanie kultury jako procesu i produktu, kultury jako dynamiki

²⁷ Zob. L. Musner, *Wege aus dem Elfenbeinturm. Zur gesellschaftlichen Relevanz der Kulturwissenschaften*, „Das Argument. Zeitschrift für Philosophie und Sozialwissenschaften” 2008, nr 4. Temat główny tego numeru to „Zur Kritik der Kulturwissenschaften”, a z tezami Musnera szczególnie dobrze współbrzmiał tam tekst Pepi Leistyny, *Kulturwissenschaft als kapitalismuskritische Theorie erneuern. Wider den neoliberalen Angriff auf die Öffentlichkeit*.

²⁸ L. Musner, *Habitus...*, s. 178.

²⁹ Zob. L. Musner, *Jenseits von Markt und Macht? Zur Politik der Geistes- und Kulturwissenschaften*, [w:] *Die Politik der Cultural Studies, Cultural Studies in Politik*, red. K. Harrasser, S. Riedmann, A. Scott, Wien 2007.

wzorów postrzegania, interpretowania i działania, które skorelowane są z polem społecznym (w sensie Bourdieu), oraz kultury jako dziedziczonego doświadczenia. Chodziłoby zatem o relacjonalną analizę kultury, która będzie umieszczała procesy i wytwory symboliczne w społecznej przestrzeni³⁰ oraz tropiła ich związki z różnorodnymi elementami jej struktury. Obowiązuje przeto ujmowanie zjawisk kulturalnych w kategoriach pól, konstelacji, figuracji czy zespołów elementów pochodzących z jawiących się czasami jako sprzeczne kontekstów. Taka analiza wymaga dystansu do dominujących i przyjmowanych za oczywiste sposobów postępowania oraz docierania do tego, co niejawnie warunkuje nasze poznawanie. Zdaniem Maderthanera i Musnera poważne potraktowanie refleksyjności sprawia, że nauki o kulturze, które za punkt wyjścia przyjmują sensy, jakie ludzie przypisują swojemu myśleniu, odczuwaniu i działaniu, muszą odrzucić postmodernistyczną koncepcję zdecentrowanego, fragmentarycznego i nieustannie tworzącego się na nowo podmiotu. Pod tym względem austriaccy autorzy mają bardziej negatywny stosunek do poststrukturalizmu niż cytowany już Reckwitz, opowiadający się za prakseologiczną koncepcją kultury i w swej książce o perspektywach socjologii kultury dostrzegający szanse mariażu poststrukturalizmu z teorią krytyczną, w którego wyniku winna się uformować nowa postać „krytycznej teorii społecznej”³¹. Właściwie jedynie na marginesie przywołania koncepcji tego niemieckiego autora upomnieć się trzeba o przebadanie w wymiarze genetycznym i logicznym wielostronnych związków kategorii krytyki i kategorii praktyki.

Dla Maderthanera i Musnera nie do przyjęcia są również transhistoryczne koncepcje języka czy nauki, relatywizm dekonstruktywizmu i Habermasowski racjonalizm. Samo to uwidocznia krytyczny potencjał relacjonalnej analizy kultury, potencjał wykraczający poza charakteryzowanie podstaw i warunków samego poznania. Właśnie dzięki temu, że uwaga zostaje skierowana na cieleśnie, historycznie, ekonomicznie i społecznie usytuowanego i uformowanego człowieka, nauki o kulturze mają szansę i obowiązek stać się krytyczne.

Popierają zatem obaj austriaccy badacze tezę, że „kulturalizacja” wszelkiej właściwie problematyki ludzkiego świata jest korelatem rozwoju globalnego kapitalizmu konsumpcjonistycznego, podobnie jak współczesny kult indywidualno-

³⁰ Zob. P. Bourdieu, *O społecznej naturze symboli*, przeł. M. Warchał, „Stan Rzeczy” 2015, nr 1.

³¹ Zob. A. Reckwitz, *Kulturtheorie als Kritik*, [w:] *idem, Unscharfe Grenzen. Perspektiven der Kultursoziologie*, Bielefeld 2010, s. 283–320. Niemieckojęzyczna literatura dotycząca krytyczności refleksji o kulturze i życiu społecznym jest olbrzymia — wyłącznie przykładowo zob. A. Hetzel, *Zwischen Poiesis und Praxis. Elemente einer kritischen Theorie der Kultur*, Würzburg 2001; P. Geyer, *Kritische Kulturtheorie*, [w:] *Romanistische Kulturwissenschaft?*, red. C. Jünke, R. Zaiser, P. Geyer, Würzburg 2004; G. Vobruba, *Soziologie und Kritik. Moderne Sozialwissenschaft und Kritik der Gesellschaft*, „Soziologie” 2013, nr 2. O genezie i semantyce kategorii „krytyka” w odniesieniu do kwestii społecznych zob. R. Koselleck, *Krytyka i kryzys*, przeł. J. Duraj, M. Moskalewicz, Warszawa 2015.

ści, czyli w obliczu światowego podziału pracy traktowanie siebie jako produktu pracy własnej, dla siebie i sobą. Niezależnie od tego, jak atrakcyjnie bywa to medialnie prezentowane, w świetle relacjonalnej analizy kultury takie ujęcie skażone jest prezentyzmem oraz podejrzanie zbyt dobrze współgra z interesami ekonomii czasów postfordyzmu. Bardziej szczegółowo polityczne, społeczne i kulturalne współzależności związane z przejściem od fordyzmu do postfordyzmu Maderthanner i Musner zanalizowali na przykładzie Austrii, przy czym główna ich uwaga skupiła się na konsekwencjach tegoż przejścia dla rynku pracy, którego szybka zmienność, a co za tym idzie zwiększenie społecznego ryzyka, sprzyja popularności haseł populistycznych³².

Co więcej, zarzut prezentyzmu dotyczy także dzisiejszego zainteresowania pamięcią i historią, gdyż zostają one sprowadzone do zmiennych form kulturalnych, pozbawionych związku z konkretnym społecznym, politycznym i ekonomicznym kontekstem. Poniekąd jest oczywiste, że jakkolwiek Maderthanner i Musner dyskutują przede wszystkim z autorami współczesnymi, to oprócz koncepcji Bourdieu inspirowaną koncepcją szkoły frankfurckiej. Uzasadnione wydaje się więc przytoczenie choćby takiego sformułowania Adorna z roku 1941: „Kultura nie jest [...] życiem samorozwijających się duchów zbiorowych, lecz w istocie walką ludzi o warunki trwania”³³. O ile pierwsza część tego cytatu w dużym stopniu charakteryzuje punkt wyjścia krytyki kulturalizmu, o tyle druga wyznacza pozytywny kierunek pojmowania kultury i zarazem właśnie z tej racji uzasadnia upominanie się o przywrócenie rangi faktom społecznym. Analogicznie jak autor *Dialektyki negatywnej* Maderthanner i Musner zabiegają bowiem o dostrzeżenie społecznej ważności kultury i refleksji nad nią, a w tym o właściwe urzeczywistnienie zadań krytycznych.

Jedynym z centralnych motywów krytyki kultury jest motyw kłamstwa: że mianowicie kultura stwarza złudny obraz godnego ludzi społeczeństwa, które nie istnieje: że przesłania materialne warunki, z których wyrasta wszelkie człowieczeństwo, oraz że podsuwając pociechę i ukojenie, pomaga utrzymać przy życiu złą, ekonomiczną determinację istnienia. [...] Utożsamić kulturę po prostu z kłamstwem to rzecz szczególnie niebezpieczna w epoce, kiedy kultura rzeczywiście przechodzi w kłamstwo i aż się prosi o takie utożsamienie, aby skompromitować każdą próbę sprzeciwu. [...] Okoliczność, że kulturze dotąd się nie powiodło, nie usprawiedliwia potęgowania jej niepowodzeń [...]. Ludzie, których coś wiąże, nie powinni ani przemilczać swoich materialnych interesów, ani do nich redukować swego stosunku, lecz refleksyjnie włączyć je w obręb stosunku i w ten sposób poza nie wykroczyć³⁴.

Autorowi *Dialektyki negatywnej* chodziło tutaj o to, aby zastrzeżenia i niechęć względem dawnych postaci nie podważały ogólnej racji istnienia i funkcjonowa-

³² Zob. W. Maderthanner et al., *Die Ära Kreisky und die Folgen: Fordismus und Postfordismus in Österreich*, Wien 2004.

³³ T.W. Adorno, *Spengler dziś*, przeł. J. Łoziński, [w:] *Szkola frankfurcka*, t. 2, red. J. Łoziński, Warszawa 1987, cz. 2, s. 361.

³⁴ T.W. Adorno, *Minima moralia*, przeł. M. Łukasiewicz, Kraków 1999, s. 46–49.

nia krytyki kultury. Z tego względu zwraca uwagę jedno z końcowych stwierdzeń sumiennej historycznej pracy o krytyce kultury — zdanie, w którym pewna nuta nostalgii za jej złotymi czasami splata się z przekonaniem o żywotności jej podstawowych impulsów:

Czas wielkich krytyczno-kulturalnych (*kulturkritischen*) koncepcji być może przeminął. Żywotna jednak pozostaje stymulująca siła krytyczno-kulturalnego myślenia. Może dlatego pojęcie to działa do dzisiaj śmiało i nieuchronnie³⁵.

Potwierdzeniem tego okazuje się argumentacja Ralfa Konersmanna na rzecz krytyki kultury, która wszakże musi sama pojmować się i działać inaczej niż do niedawna³⁶. Jakkolwiek by nazywać naszą teraźniejszość — ponowoczesnością, płynną czy drugą nowoczesnością — jest w niej miejsce dla filozoficznej krytyki kultury, a wręcz wzmaga się jej potrzeba. Trudno przy tym przeoczyć przydawkę, jaka w poprzednim zdaniu towarzyszy krytyce kultury. Wydaje się bowiem, że Konersmann, od krytycznej nawet teorii kultury odróżniając filozofię kultury, zgadza się ze sformułowanym przed laty wnioskiem Herberta Schnädelbacha o konieczności — po unaukowieniu — przywrócenia pojęciu kultury sensu filozoficznego i próbuje to urzeczywistnić. Rzecz jasna, w ten sposób został przywołany problem relacji między filozofią kultury a kulturoznawstwem czy naukami o kulturze, ale nawet zawężony do ujęcia funkcji krytycznej i refleksji niemieckiego obszaru językowego zdecydowanie wymagałby osobnej i bardziej detalicznej analizy. Warto jednak dostrzec, że Maderthaner i Musner pozostali raczej obojętni na propozycje Jürgena Habermasa, co wynika w głównej mierze z ich uhistorycznionego podejścia do życia społecznego i dużej ostrożności względem myślenia ewolucjonistycznego. Zbytnią skłonność do abstrakcyjnych i uogólniających formuł zarzucają swoim adwersarzom, a przez to — w swym przekonaniu — bronią dobrego imienia nauki.

Jak już wspomniano, jeden z przejawów tytułowej „samolikwidacji rozumu” dostrzegają austriaccy badacze w tym, iż bezpodstawnie i niebezpiecznie rozpowszechniło się mówienie o „kulturze zamiast społeczeństwie”. Powtórzmy jednak, iż dalecy są przy tym od opowiadania się za jakąś nową formą determinizmu — na przykład społecznego³⁷. Dlatego wolą mówić o „przekładzie” czy przeno-

³⁵ G. Bollenbeck, *Eine Geschichte der Kulturkritik. Von Rousseau bis Günther Anders*, München 2007, s. 275. Podkreślić tutaj trzeba wagę wyznaczonego podtytułem tej książki zakresu historycznego badania, który sam w sobie podlegać może dyskusji. W części poświęconej *Kulturkritik* Gérard Raulet, autor książki *Filozofia niemiecka po 1945* (przeł. A. Dziadek, Warszawa 2013), scharakteryzował głównie poglądy A. Gehlena i Andersa, co jest zbyt ograniczające.

³⁶ Zob. R. Konersmann, *Krytyka kultury*, przeł. K. Krzemieniowa, Warszawa 2012.

³⁷ Nowsze ujęcie problemu oderwania wielu współczesnych analiz kultury od sfery społecznej zaprezentowane zostało przez Maderthanera i Musnera w artykule *Leerestelle. Über den Verlust des Sozialen in den zeitgenössischen Kulturwissenschaften*, [w:] *Kulturtheorien in Dialog. Neue Positionen zum Verhältnis von Text und Kontext*, red. O. Scheiding, F. Obenland, C. Spahr, Oldenbourg 2011.

szeniu kwestii kulturalnych na to, co społeczne, czy o „przekładzie” ekonomiczne i społecznie wyodrębnianych światów życia na sferę symboliczną, na dyskursy i praktyki. Krytyczny stosunek do *cultural turns* zawiera przecież w sobie sporą dozę akceptacji ich ustaleń i metodycznych zaleceń, ale z podkreślania kontyngentności form i sposobów ludzkiego życia nie wynika ich samoreferencjalność i samoregulacja. Jeśli przyjmuje się takie założenie, oznacza to „zawieszenie krytyki”, a nagaśniana czasem krytyczność poststrukturalizmu czy *postcolonial turn* błędnie w obliczu wiążącej się z nimi celebracji ludzkiego podmiotu jako „mistrza życia w labiryncie”. Problem bowiem w tym, że — podążając za tym metaforycznym sformułowaniem autorstwa Jacques’a Atalli — dla większości jest to labirynt, w którym łatwiej się zgubić, niż odkrywać pełne urokliwych tajemnic zakamarki. Innymi słowy, bacznie należy przyjrzeć się dominującym współcześnie modelom podmiotowości³⁸. To zaś oznacza krytyczne potraktowanie propagowania ich postmodernistycznych koncepcji, a pozytywne nawiązanie do tych, które nie gubią wymiaru społecznego. Taki konstruktywny przykład stanowi czerpiąca wiele od Bourdieu koncepcja Luca Boltanskiego i Ève Chiapiello.

Podobnie ocenia Anna Zeidler-Janiszewska, której rozumowanie w paru punktach zbliża się do poglądów Maderthanera i Musnera:

Śledzenie przemian (roli sztuki w krytyce neoliberalizmu, utopie itp.) [...] staje się obowiązkiem kulturoznawców nie tylko z tego względu, że wskazuje na konieczność przebudowy dotychczasowej, sferyczno-dziedzinowej „mapy” kultury [...], ale i pozwala na dostrzeżenie wyłaniających się w procesie owych przemian załączków perspektywy emancypacyjnej, wzmacniających filozoficznie i socjologicznie diagnozy „nowego kapitalizmu”. Aż zanadto odczuwamy dziś, że jako badacze w coraz większym stopniu podlegamy normom i dyrektywom tegoż „ducha”³⁹.

Wzmiankowane zbieżności dotyczą przede wszystkim wymogu wypracowania takiego postępowania badawczego, które realizację zadań analityczno-opisowych łączy z krytyką, a także zobowiązania do wzmożonej autorefleksyjności. W tym też sensie wiele uwagi i miejsca, jakie austriaccy badacze poświęcili naukom o kulturze, stanowi jednocześnie realizację zadań krytycznych względem rzeczywistości społecznej i kulturalnej. Z ich rozważań dają się często wyczytać przestrogi przed utratą kontaktu z tym, czego w istocie rzeczy dane czynności poznawcze dotyczą.

Jak zauważyła Wendy Griswold, a można być pewnym, iż zgodziliby się z nią Maderthaner i Lusner: „Teoretycy ponowoczesności nie dostrzegli tego, że we

³⁸ Zwięzłego przeglądu współczesnych ujęć tego zagadnienia dostarcza praca Reckwitz, *Subjekt...*; zob. też mocniej ukierunkowane na problematykę partycypacji kulturalnej A. Kowalska, *Nowy odbiorca? Przemiany obrazu odbiorcy w wybranych koncepcjach współczesnej kultury*, Warszawa 2014; A.M. Molesztak, *Człowiek. Kultura. Uczestnictwo*, Bydgoszcz 2015.

³⁹ A. Zeidler-Janiszewska, *Posłowie, czyli kilka słów o potrzebie diagnostyczno-krytycznych ram współczesnego kulturoznawstwa*, [w:] *Ściągną konsumpcyjne...*, s. 536. Polskie tłumaczenie fragmentów pracy *Nowy duch kapitalizmu* Boltanskiego i Chiapiello ukazało się na łamach „Kronosu” 2, 2015.

współczesnym świecie mnożą się nie tylko powierzchownie, ale też głębiej⁴⁰. Dopiero gdy zasadnicza uwaga zostanie skierowana na ekonomiczne, polityczne i *stricte* społeczne warunki aktywności kulturalnej, odsłania się zróżnicowanie światów życia w sferze symbolicznej oraz w związanych z nimi dyskursach i praktykach⁴¹.

Naturalnie decydujące znaczenie ma tutaj uchwycenie nierówności w dysponowaniu — ponownie zostało to ujęte w kategoriach zaczerpniętych od Bourdieu — kapitałem ekonomicznym, społecznym i symbolicznym. Takie właśnie podejście należy przeciwstawić kulturalizmowi jako „duchowi czasu”, który redukuje to, co społeczne, do sfery symbolicznej, a klasy społeczne do stylu życia; który estetyzuje politykę i który obwieszcza indywidualizm dla wszystkich tym chętniej, im mgliściej zarysowuje tego społeczne warunki. Jak każdego „ducha czasu”, również kulturalizm cechuje brak alternatywności, co w konsekwencji paraliżuje wszelką krytykę lub co najwyżej dopuszcza jej wersję felietonową, a i ta dla opinii publicznej rozmywa się za sprawą egzotyzacji refleksji kulturalistycznej. A przecież — tym razem zacytuję Maxa Horkheimera, także z 1941 roku:

Wiedza rzeczywiście zatroskana o wartości nie patrzy w górę. Stara się raczej zgłębić pozory kulturalne swych czasów, ażeby rozpoznać rysy udaremnionego człowieczeństwa. Wartości trzeba odkrywać przez obnażanie praktyki historycznej, która je niszczy⁴².

Do przypomnienia tych słów upoważnia teza Maderthanera i Musnera o „samolikwidacji rozumu”. Przy wszystkich zastrzeżeniach można ją potraktować jako swoisty odpowiednik diagnozy jego zinstrumentalizowania, którą swego czasu postawił współautor *Dialektyki oświecenia*. Tym razem jednak chodzi o samozniesienie „rozumu socjologicznego”, który co prawda nie zjada wszystkich innych, ale bez którego refleksja o kulturze tak łatwo zbacza na poznawcze manowce. Na to stanowczo wskazują obaj austriaccy badacze, których stanowisko przedstawiłem nader zwięźle. Z drugiej jednak strony w ich wywodach dominuje ton polemiczny, raczej perswadowanie określonego kierunku i sposobu krytycznego badania kulturoznawczego niż szczegółowe jego uargumentowanie. Impet krytyczny i retoryka ich wywodu nie powinny być wszakże jedynym, co kieruje

⁴⁰ W. Griswold, *Socjologia kultury. Kultury i społeczeństwa w zmieniającym się świecie*, przeł. P. Tomanek, Warszawa 2013, s. 215. Ekonomiczne i społeczne wykorzystanie kultury jako kapitału według Bourdieu charakteryzuje autorka tego podręcznika na stronach 127–128, a o rozumieniu kultury jako systemu znaczeń lub jako skrzynki narzędziowej, s. 76–78.

⁴¹ Zob. J. Rüsen, *Sinnverlust und Transcendenz — Kultur und Kulturwissenschaft am Anfang des 21. Jahrhunderts*, [w:] *Handbuch der Kulturwissenschaften...*, t. 3, a zwłaszcza część *Praxisbedarf — die Kulturwissenschaften und ihre sozialen Funktionen*, s. 536–539. Nowsze ujęcia krytycznej funkcji nauk o społeczeństwie zob. A. Leyk, *Miedzy produkcją naukową a krytyką społeczną, czyli jak dziś uprawiać nauki społeczne. Rozmowa z Elizabeth Dunn*, „Stan Rzeczy” 1, 2014; M. Nowicka, *Socjologia krytyczna a obietnica emancypacji*, *ibidem*.

⁴² M. Horkheimer, *Sztuka i kultura masowa*, przeł. J. Łoziński, [w:] *Szkola frankfurcka...*, s. 342. Zob. jego późniejszy, pochodzący 1959 roku programowy artykuł *Filozofia jako krytyka kultury*, przeł. M. Miłkowski, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” 3, 2004.

nań nasze spojrzenie. Nawet uznając, że zarzuty pod adresem innych autorów bywają chybione; że ich diagnoza współczesności jest kontrowersyjna, że „przekład” czy „korespondencja” to za mało precyzyjne i za mało uchwytnie określenie relacji między tym, co społeczne, a tym, co kulturalne; wybrzydząc na nadmierne skupianie się na tym jak (na naukach o kulturze), a nie co (kulturze samej i uczestnictwu w niej), nawet wtedy docenić trzeba wagę upomnienia się o analizę realnych czynników i procesów współokreślających partycypację kulturalną. Ryzykując zbyt duże zapewne zbliżenia poglądów Maderthanera i Musnera do frankfurczyków, ponownie warto sięgnąć do cytowanego już tekstu Adorna: „Kultura zawiera więc pierwiastek oporu wobec ślepej konieczności: wolę samookreślenia przez Rozum”⁴³. W tym sensie krytyka rozumu jest jego obroną, a śledzenie jego zanikania w myśli o kulturze przysługuje się budowaniu jej społecznie uchwytniej doniosłości.

About a Certain Critique of Culturalism

Abstract

This article presents the ideas coined by Wolfgang Maderthner and Lutz Musner who diagnosed a “crisis in cultural studies”. According to those authors, representing historical cultural studies, it is proved by meaningful absence of social aspects of culture. It was caused by the dominance of culturalism giving preference to the world of meaning, text, and picture. Therefore Maderthner and Musner are sceptical about *cultural turn* and other *turns*. The Austrian academic duo, inspired by Pierre’a Bourdieu, demand social, economic and political aspects to undergo more detailed scrutiny while analyzing the realm of culture. Otherwise the cultural scientists risk becoming the prisoners of an “Ivory Tower” or being subordinated to the dominant economic power. It would be equal with “selfannihilation of reason”, however, they are meant to use it in the best and most useful way.

Keywords: cultural turn, culturalism, cultural studies, historical cultural studies, sociology of culture, critical approach, habitus, relation analysis

Bibliografia

- Adorno T.W., *Minima moralia*, przeł. M. Łukasiewicz, Kraków 1999.
 Adorno T.W., *Spengler dziś*, przeł. J. Łoziński, [w:] *Szkoła frankfurcka*, t. 2, red. J. Łoziński, Warszawa 1987, cz. 2.
 Adorno T.W., *W kwestii: co jest niemieckie*, przeł. K. Górniak, [w:] *Niemcy o sobie*, red. C. Karolak, Poznań 1993.
 Bachmann-Medick D., *Turns and Re-turns in der Kulturwissenschaften*, [w:] *Kritische Perspektiven. Turns, Trends and Theorien*, red. M. Gubo, M. Kypta, F. Öchsner, Berlin 2011.
 Bollenbeck G., *Eine Geschichte der Kulturkritik. Von Rousseau bis Günther Anders*, München 2007.

⁴³ T.W. Adorno, *Spengler...*, s. 361.

- Bourdieu P., *O społecznej naturze symboli*, przeł. M. Warchala, „Stan Rzeczy” 1, 2015.
- Burszta W.J., *Narcyzm, kontrkultura i styl życia, W stronę kulturoznawstwa krytycznego*, [w:] *Ścieżka konsumpcyjna, Próby z kulturoznawstwa krytycznego*, red. W.J. Burszta, W. Czubaj, Gdańsk 2013.
- Cultural turn. Zur Geschichte der Kulturwissenschaften*, red. L. Musner, G. Wunberg, Ch. Lutter, Wien 2001.
- Därmann I., *Kulturtheorien zur Einführung*, Hamburg 2011.
- Frieze H., *Cultural studies — Forschungsfelder und Begriffe*, [w:] *Handbuch der Kulturwissenschaften*, t. 1, red. F. Jaeger, B. Liebsch, Stuttgart-Weimar 2011.
- Fuchs M., *Soziologie als Kulturwissenschaft oder Kulturosoziologie? Von Herder bis zu den cultural and postcolonial studies*, [w:] *idem, Kultur Macht Sinn*, Wiesbaden 2008.
- Gestörte Identitäten?: Eine Zwischenbilanz der Zweiten Republik*, red. E. Cescutti, L. Musner, G. Wunberg, Innsbruck 2002.
- Geyer P., *Kritische Kulturtheorie*, [w:] *Romanistische Kulturwissenschaft?*, red. C. Jünke, R. Zaiser, P. Geyer, Würzburg 2004.
- Griswold W., *Socjologia kultury. Kultury i społeczeństwa w zmieniającym się świecie*, przeł. P. Tomanek, Warszawa 2013.
- Hauck G., *Kultur. Zur Karriere eines sozialwissenschaftlichen Begriffs*, Münster 2006.
- Hetzl A., *Zwischen Poiesis und Praxis. Elemente einer kritischen Theorie der Kultur*, Würzburg 2001.
- Horkheimer M., *Filozofia jako krytyka kultury*, przeł. M. Miłkowski, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” 3, 2004.
- Horkheimer M., *Sztuka i kultura masowa*, przeł. J. Łoziński, [w:] *Szkola frankfurcka*, t. 2, red. J. Łoziński, Warszawa 1987, cz. 2.
- Junge M., *Kulturosoziologie. Eine Einführung in die Theorien*, Konstanz 2009.
- Karrer W., *Raymond Williams. Vom “Kultur” Begriff zur Kulturanalyse*, [w:] *Kulturwissenschaftler des 20. Jahrhunderts*, red. K. Garber, München 2002.
- Kaschuba W., *Einführung zum Kulturbegriff und dessen heterogene Bedeutung*, [w:] *Glücksfülle — Störfülle. Facetten interkultureller Kommunikation*, Berlin 2012.
- Kaschuba W., *Kulturalismus: Kultur statt Gesellschaft?*, „Geschichte und Gesellschaft” 1995.
- Kaschuba W., *Kulturalismus: Vom Verschwinden des Sozialen im gesellschaftlichen Diskurs*, „Berliner Journal für Soziologie” 2, 1994.
- Kaschuba W., *Kulturalismus oder Gesellschaft als ästhetische Veranstaltung?*, „Ästhetik & Kommunikation” 1998.
- Kaschuba W., *Lili Marlen in Shenzhen — oder: Kulturalismus als globales Repräsentationsparadigma*, [w:] *Das Unbehagen der Kultur*, red. I. Schneider, M. Sexl, Hamburg 2015.
- Konersmann R., *Krytyka kultury*, przeł. K. Krzemieniowa, Warszawa 2012.
- Koselleck R., *Krytyka i kryzys*, przeł. J. Duraj, M. Moskalewicz, Warszawa 2015.
- Kowalska A., *Nowy odbiorca? Przemiany obrazu odbiorcy w wybranych koncepcjach współczesnej kultury*, Warszawa 2014.
- Kultur. Von den Cultural Studies bis zu den Visual Studies. Eine Einführung*, red. S. Moebius, Bielefeld 2012.
- Kulturen und Kriege. Transnationale Perspektiven der Anthropologie*, red. A. Gingrich, T. Fililitz, L. Musner, Freiburg 2007.
- Kulturtheorien der Gegenwart. Ansätze und Positionen*, red. G. Schröder, H. Breuninger, Frankfurt am Main 2001.
- Larise D., *Mythos Kultur. Eine Kritik der postmodernen Kulturkonzepts*, Wien 2009.
- Leyk A., *Między produkcją naukową a krytyką społeczną, czyli jak dziś uprawiać nauki społeczne. Rozmowa z Elizabeth Dunn*, „Stan Rzeczy” 1, 2014.

- Lichtblau K., *Soziologie als Kulturwissenschaft? Zur Rolle des Kulturbegriffs in der Selbstreflexion der deutschsprachigen Soziologie*, „Soziologie — Mitteilungsblatt der Deutschen Gesellschaft für Soziologie”, 2001, z. 1.
- Lichtblau K., *Die Stellung der Soziologie innerhalb der geistes- und sozialwissenschaftlichen Disziplinen*, „Soziologie. Forum der Deutschen Gesellschaft für Soziologie” 2010, nr 3.
- Lindner R., *Konjunktur und Krise des Kulturkonzepts*, [w:] *Kulturwissenschaften. Forschung — Praxis — Positionen*, red. L. Musner, G. Wunberg, Wien 2002.
- Lindner R., *Die Stunde der Cultural Studies*, Wien 2000.
- Lindner R., „Zwei oder drei Dinge, die ich über Kultur weiß...”. *Eine Reprise*, [w:] *Kultur Kultur: Denken. Forschen. Darstellen*, red. R. Johler, Ch. Marchetti, B. Tschöfen, C. Weith, Münster 2013.
- List E., *Die gesellschaftliche Orientierung der Kulturwissenschaften*, [w:] *Handbuch der Kulturwissenschaften*, red. F. Jaeger, B. Liebsch, Stuttgart-Weimar 2011, t. 2.
- Luhmann N., *Kultura jako pojęcie historyczne*, przeł. M. Lipnicki, [w:] *Konstruktywizm w badaniach literackich*, red. E. Kuźma, J. Madejski, A. Skrendo, Kraków 2006.
- Maderthaler W., *Kultur Macht Geschichte. Anmerkung zur Genese einer historischen Kulturwissenschaft*, [w:] *Kulturwissenschaften. Forschung — Praxis — Positionen*, red. L. Musner, G. Wunberg, Wien 2002.
- Maderthaler W., *Kultur, Macht, Geschichte. Studien zur Wiener Stadtkultur im 19. und 20. Jahrhundert*, Wien 2005.
- Maderthaler W., Musner L., *Die Anarchie der Vorstadt: Das andere Wien um 1900*, Frankfurt am Main 1999.
- Maderthaler W., Musner L., *For everything turn, turn, turn, there is a season turn, turn, turn — vom notwendigen Wandel der Kulturgeschichte*, „Beiträge zur Historischen Sozialkunde” 1999.
- Maderthaler W., Musner L., *Der Geist in der Krise. Was können Kulturwissenschaften bedeuten und bewirken*, „Wiener Journal” 198, 1997.
- Maderthaler W., Musner L., *Leerestelle. Über den Verlust des Sozialen in den zeitgenössischen Kulturwissenschaften*, [w:] *Kulturtheorien in Dialog. Neue Positionen zum Verhältnis von Text und Kontext*, red. O. Scheiding, F. Obenland, C. Spahr, Oldenbourg 2011.
- Maderthaler W., Musner L., *Die Selbstabschaffung der Vernunft. Die Kulturwissenschaften und die Krise des Sozialen*, Wien 2007.
- Maderthaler W. et al., *Die Ära Kreisky und die Folgen: Fordismus und Postfordismus in Österreich*, Wien 2004.
- Moebius S., *Kultur*, Bielefeld 2009.
- Moebius S., *Pierre Bourdieu: Zur Kulturosoziologie und Kritik der symbolischen Gewalt*, [w:] *Kultur. Theorien der Gegenwart*, red. S. Moebius, D. Quadflieg, Wiesbaden 2006.
- Moebius S., D. Quadflieg, *Kulturtheorien der Gegenwart — Heterotopien der Theorie*, [w:] *Kultur. Theorien der Gegenwart*, red. S. Moebius, D. Quadflieg, Wiesbaden 2006.
- Moleszta A.M., *Człowiek. Kultura. Uczestnictwo*, Bydgoszcz 2015.
- Musner L., *Desiderata einer Historischen Kulturwissenschaft*, http://www.historische.kulturwissenschaften.uni-mainz.de/Dateien/Lutz_Musner-Desiderata_einer_historischen_Kulturwissenschaft.pdf [dostęp: 18 sierpnia 2016].
- Musner L., *Der Geschmack von Wien. Kultur und Habitus einer Stadt*, Frankfurt am Main 2009.
- Musner L., *Habitus des Wissenschaftlers/der Wissenschaftlerin*, [w:] *Über die Praxis des kulturwissenschaftlichen Arbeitens. Ein Handwörterbuch*, red. U. Frietsch, J. Rogge, Bielefeld 2013.
- Musner L., *Jenseits von Dispositiv und Diskurs. Historische Kulturwissenschaften als Wiederentdeckung des Sozialen*, [w:] *Historische Kulturwissenschaften. Positionen, Praktiken und Perspektiven*, red. J. Kusber, M. Dreyer, J. Rogge, A. Hütig, Bielefeld 2010.
- Musner L., *Jenseits von Markt und Macht? Zur Politik der Geistes- und Kulturwissenschaften*, [w:], *Die Politik der Cultural Studies, Cultural Studies in Politik*, red. K. Harrasser, S. Riedmann, A. Scott, Wien 2007.

- Musner L., *Kultur als Textur des Sozialen: Essays zur Kulturwissenschaft*, Wien 2004.
- Musner L., *Die Kulturwissenschaften in der Krise*, [w:] *Turn Over: Cultural Turns in der Soziologie*, red. S. Frank, J. Schwenk, Frankfurt am Main 2010.
- Musner L., *Kulturwissenschaften und Cultural Studies: Zwei ungleiche Geschwister?*, „Kultur-Poetik” 1(2), 2001.
- Musner L., *Ein neuer Habitus des Geistes- und Kulturwissenschaftlers. Über die Situation des wissenschaftlichen Nachwuchses*, [w:] *Prekär arbeiten, prekär leben. Kulturwissenschaftliche Perspektiven auf ein gesellschaftliches Phänomen*, red. I. Götz, B. Lemberger, Frankfurt am Main 2009.
- Musner L., *Prekariisierung und Überforderung: Leben jenseits der Arbeitsgesellschaft*, [w:] *Unterschicht: Kulturwissenschaftliche Erkundungen der »Armen« in Geschichte und Gegenwart*, red. R. Lindner, L. Musner, Freiburg 2008.
- Musner L., *Der verdamnte Karst — Mikroräume des Ersten Weltkriegs an der Isonzo-Front*, [w:] *Zeitalter der Gewalt: Zur Geopolitik und Psychopolitik des Ersten Weltkriegs*, red. M. Geyer, H. Lethen, L. Musner, Frankfurt am Main 2015.
- Musner L., *Die verletzte Trommel: Der Krieg im slowenisch-triestinischen Karst 1915–1917*, Wien 2015.
- Musner L., *Warum sollen die Kulturwissenschaften Stadtforschung betreiben? Zum neuen IFK Schwerpunkt »Metropolen im Wandel«*, „Zeitschrift für Stadtforschung” 5, 2001.
- Musner L., *Wege aus dem Elfenbeinturm. Zur gesellschaftlichen Relevanz der Kulturwissenschaften*, „Das Argument. Zeitschrift für Philosophie und Sozialwissenschaften” 2008, nr 4.
- Musner L., Gerbel C., *Kulturwissenschaften: Ein offener Prozess*, [w:] *Kulturwissenschaften. Forschungen. Forschung — Praxis — Positionen*, red. L. Musner, G. Wunberg, Wien 2002.
- Musner L., Lutter Ch., *Kulturstudien in Österreich*, Wien 2003.
- Musner L., Uhl H., *Wie wir uns aufführen. Performanz als Thema der Kulturwissenschaften*, Wien 2006.
- Musner L., Wunberg G., *Kulturstudien heute. Eine Gebrauchsanleitung*, [w:] *The Contemporary Study of Culture*, red. L. Musner, G. Wunberg, Wien 1999.
- Musner L., Wunberg G., *Kulturwissenschaften — eine Momentaufnahme*, „Beiträge zur historischen Sozialkunde” 1999.
- Müller-Funk W., *Kulturtheorie. Einführung in Schlüsseltexte der Kulturwissenschaften*, Tübingen 2010.
- Nowicka M., *Socjologia krytyczna a obietnica emancypacji*, „Stan Rzeczy” 1, 2014.
- Randzone. *Zur Theorie und Archäologie von Massenkultur in Wien 1950–1970*, red. R. Horak, W. Maderthaner, S. Mattl, L. Musner, O. Penz, Wien 2004.
- Raulet G., *Filozofia niemiecka po 1945*, przeł. A. Dziadek, Warszawa 2013.
- Reckwitz A., *Die Materialisierung der Kultur*, [w:] *Kultur_Kultur: Denken. Forschen Kultur_Kultur: Denken. Forschen. Darstellen*, red. R. Johler, Ch. Marchetti, B. Tschöfen, C. Weith, Münster 2013.
- Reckwitz A., *Die Transformation der Kulturtheorien. Zur Entwicklung eines Theorieprogramms*, Weilerswist 2000.
- Reckwitz A., *Subjekt*, Bielefeld 2010.
- Reckwitz A., *Unschärfe Grenzen. Perspektiven der Kultursoziologie*, Bielefeld 2010.
- Rüsen J., *Sinnverlust und Transzendenz – Kultur und Kulturwissenschaft am Anfang des 21. Jahrhunderts*, [w:] *Handbuch der Kulturwissenschaften*, t. 3, red. F. Jaeger, B. Liebsch, Stuttgart-Weimar 2011.
- Saryusz-Wolska M., *Uhistorycznienie nauk o kulturze — niemieckie modele kulturoznawstwa*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2012, nr 3.
- Schwenk J., *Konjunkturen und Wandlungen des Kulturbegriffs in der deutschen Soziologie*, [w:]

- Turn Over: Cultural Turns in der Soziologie*, red. S. Frank, J. Schwenk, Frankfurt am Main 2010.
- Soeffner H.G., *Die Perspektive der Kultursoziologie*, [w:] *Phänomen der Kultur. Perspektiven und Aufgaben der Kulturwissenschaften*, red. K.E. Müller, Münster 2003.
- Soeffner H.G., Raab J., *Kultur und Auslegung der Kultur. Kultursoziologie als sozialwissenschaftliche Hermeneutik*, [w:] *Handbuch der Kulturwissenschaften*, t. 2, red. F. Jaeger, B. Liebsch, Stuttgart-Weimar 2011.
- Vobruba G., *Soziologie und Kritik. Moderne Sozialwissenschaft und Kritik der Gesellschaft*, „Soziologie” 2, 2013.
- Winter R., *Kultursoziologie*, [w:] *Konzepte der Kulturwissenschaften*, red. A. Nünning, V. Nünning, Stuttgart-Weimar 2003.
- Zeidler-Janiszewska A., *Posłowie, czyli kilka słów o potrzebie diagnostyczno-krytycznych ram współczesnego kulturoznawstwa*, [w:] *Ściąga konsumpcyjne. Próby z kulturoznawstwa krytycznego*, red. W.J. Burszta, W. Czubaj, Gdańsk 2013.
- „Zwroty” badawcze w humanistyce. Konteksty poznawcze, kulturowe i społeczno-instytucjonalne, red. J. Kowalewski, W. Piasek, Olsztyn 2010.